

1. SPOŁECZEŃSTWO I GOSPODARKA RZECZYPOSPOLITEJ W XVI WIEKU – NOTATKA

I. Gospodarka Rzeczypospolitej w XVI w.

Folwark pańszczyźniany – gospodarstwo rolne lub rolno – hodowlane nastawione na zbytno, którego funkcjonowanie opierało się na przymusowej, darmowej pracy chłopów na rzecz właściciela ziemi.

Gospodarka folwarczna – pańszczyźniana – typ gospodarki feudalnej, która rozwinęła się w Europie Środkowo – Wschodniej w XVI w. Polegała na produkcji zboża w folwarkach szlacheckich, w których pracowali pańszczyźniany chłopowie.

1. Geneza wykształcenia się gospodarki folwarczno – pańszczyźnianej na ziemiach polskich.

a) czynniki zewnętrzne:

- wzrost popytu na zboże w Europie Zachodniej spowodowane: rozwojem miast, powstaniem nowych centrów handlowych, wzrostem liczby ludności pracującej poza rolnictwem (w rzemiośle), podniesieniem stopy życiowej ludności,
- zboże w Europie Wschodniej było tańsze. Europa Wschodnia nie brała udziału w wyprawach geograficznych, nie dotknęła więc jej rewolucja cen. Ceny zboża i innych towarów = surowców były niższe niż w Europie Zachodniej. Opłacało się więc eksportować coraz więcej zboża i surowców.

b) czynniki wewnętrzne:

- rozwój miast i rynku wewnętrznego w XV i XVI wieku,
- wzrost spożycia wewnętrznego,
- spadek dochodów realnych szlachty spowodowany dewaluacją pieniądza i spadkiem dochodów z czynszów. Dotąd główne dochody szlachty pochodziły z czynszów, które płacili chłopowie za dzierżawioną ziemię. Należy jednak pamiętać, że wysokość czynszów od wieków nie ulegała zmianie. Wskutek psucia pieniądza coraz mniej można za te pieniądze było kupić. Szlachcie bardziej więc opłacało się przejść na rentę odrobkową (pańszczyznę) gdyż wówczas uzyskiwali tanią siłę roboczą co gwarantowało niską, konkurencyjną cenę zboża,
- przejście od pospolitego ruszenia do wojsk najemnych umożliwiło szlachcie zajęcie się uprawą zboża – prowadzeniem własnych gospodarstw rolnych. Co prawda szlachta sama nie pracowała na roli jednak zajmowała się zarządzaniem i korzystała z wyników pracy chłopów pańszczyźnianego,
- dobrej koniunkturze na zboże sprzyjała możliwość tworzenia coraz większych gospodarstw rolnych – folwarków szlacheckich. Zwiększenie areału gruntów rolnych zapewniało zwiększenie plonów, a co za tym idzie zwiększenie eksportu. Było to możliwe gdyż szlachta włączała do folwarku takie ziemie jak:
 - ✓ grunty dotąd nieużytkowane = lasy, łąki, odłogi
 - ✓ pustki – ziemie opuszczone
 - ✓ ziemie wykupywane z rąk sołtysów
 - ✓ ziemie zabrane chłopom w zamian za dużo gorsze działki ziemi

2. Cechy gospodarki folwarczno – pańszczyźnianej.

- zwiększenie areału ziemi uprawnej w celu zwiększenia plonów – gospodarka typu ekstensywnego,
- ziemia uprawiana przez pańszczyźnianych chłopów. Wyróżniamy kilka typów pańszczyzny: pańszczyznę pieszą (praca piesza na ziemi pana przy sadzeniu, zbiorach), pańszczyznę sprzężajną (chłop utrzymywał konie i woły = sprzężaj oraz narzędzia, przy pomocy których uprawiał ziemię pana),
- niska wydajność pracy chłopów, coraz bardziej pozbawianych praw,
- wykorzystanie najprostszych narzędzi, nie angażowanie się w rozwój nowych technik uprawy,
- uprawiano głównie zboża,
- eksport płodów rolnych i surowców,
- import wyrobów rzemieślniczych,
- rozwijały się głównie tereny nad spławnymi rzekami (Wisła, Odra, Warta, Pregola, Niemen, Dźwina), którymi dostarczano produkty do portów morskich gdzie ładowano je na statki,
- folwarki były samowystarczalne: uprawiano w nich warzywa, sady, zioła, utrzymywano pszczoły dla miodu, hodowano ryby, bydło, trzodę chlewną i drób. Produkowano na folwarkach proste tkaniny, meble, narzędzia. Często folwark posiadał własny browar produkujący piwo bądź gorzelnię produkującą wódkę. W towary te zaopatrywano wieś, oczywiście za opłatą, co zapewniało stały, wysoki dochód,
- powstały monopole dworskie – na użytkowanie młyna, na sprzedaż soli, monopol propinacyjny – wyłączne prawo produkcji i sprzedaży trunków; to gwarantowało stały dochód,
- korzyści z gospodarki czerpali głównie szlachta i duchowieństwo.

3. Ustawodawstwo ułatwiające szlachcie dominację gospodarczą.

- **1423 – statut warcki** „O sołtysach krnąbrnych i nieużytecznych” – zezwalał szlachcie na przymusowy wykup sołectw i usuwanie sołtysa ze wsi,
- **1496 – przywilej II piotrkowski** – przypisywał chłopu do ziemi gdyż tylko jeden chłop mógł opuścić wieś w ciągu roku za zgodą właściciela i udać się do miasta. Jednocześnie tylko jeden syn chłopski mógł opuścić wieś by się uczyć bądź wyuczyć się rzemiosła. Pozbawiał mieszczan prawa posiadania ziemi poza miastem. Szlachcic został zwolniony od ceł na towary wyprodukowane w folwarkach oraz nie musiał płacić cła za towary sprowadzone z zagranicy dla własnych potrzeb. Jeszcze bardziej zubożyło to dochody skarbu.
- **1520 – konstytucja sejmowa** ustalała w dobrach królewskich minimum pańszczyzny na 1 dzień w tygodniu z łana chłopskiego (za 1 łan dzierżawionej ziemi trzeba było odpracować 1 dzień w tygodniu na ziemi właściciela). W dobrach prywatnych mogła ona być jeszcze większa. Należy przypomnieć, że początkowo chłop pracował kilka dni w roku, nie w tygodniu.
- **1518 – 1520** – Zygmunt I Stary zdecydował, że sądy królewskie nie będą ingerowały w stosunki między panami a ich poddanymi – od tej pory pan sprawował sądy nad chłopem, który nie mógł się odwołać do sądu królewskiego

4. Skutki gospodarki folwarczno – pańszczyźnianej.

a) pozytywne:

- wzrost areału gruntów ornych,
- rozwój miast leżących wzdłuż spławnych rzek i portów: Gdańsk, Kraków, Toruń, Kazimierz Dolny nad Wisłą, Płock, Sandomierz,

- rozwój miast związanych z jarmarkami : Gdańsk, Lublin, Gniezno,
- wzrost znaczenia gospodarczego Polski w Europie – państwo polskie „spichlerzem Europy” = głównym dostawcą zboża; dostawcą budulca (drewno), skór, konopi, lnu.

b) negatywne:

- poddaństwo osobiste, gruntowe i sądownicze chłopów doprowadziło do całkowitego uzależnienia chłopów od pana/szlachcica. Stan kmiecy w ogóle przestał się rozwijać. Chłop stał się praktycznie niewolnikiem, który był zmuszony pracować za darmo na ziemi pana od którego dzierżawił ziemię. Został przywiązany do ziemi, której nie mógł opuścić,
- ubożenie chłopów,
- zahamowanie postępu technicznego w rolnictwie – przestano wcielać w życie nowinki techniczne, nowe techniki uprawy roli czy stosować nowoczesne narzędzia. Był to skutek bardzo dużej ilości taniej siły roboczej (chłopów), która gwarantowała niskie ceny i konkurencyjność polskiego zboża, a także ekstensywnego charakteru polskiej gospodarki. Właściciel nie był zmuszony poszukiwać innych sposobów zwiększenia ilości plonów i obniżenia kosztów produkcji,
- przejęcie przez szlachtę kontroli nad handlem zbożem ograniczyło prawa stanowe mieszczan. Mieszczanie nigdy nie stali się taką siłą gospodarczą i polityczną jak na zachodzie Europy.

4. Miasta Rzeczypospolitej

- a) miasta w Polsce i na Litwie były niewielkie i słabo rozwinięte pod względem gospodarczym. Tylko 8 z nich liczyło więcej niż 10 tys. mieszkańców. Jediną polską „metropolią” był Gdańsk – 40 tys. mieszkańców w XVI w. Większość miast liczyła ok. 2 tys. mieszkańców.
- b) główne ośrodki handlowe: Gdańsk, Kraków, Lwów; ośrodki handlu regionalnego: Toruń, Poznań, Elbląg, Lublin, Wilno.
- c) małe miasta stanowiły ośrodki handlu lokalnego. Były one słabo rozwinięte pod względem gospodarczym. Dobrze rozwijały się jedynie te, które leżały nad spławnymi rzekami, np. Żółkiew, Zamość, Kazimierz Dolny. Również królewskie miasta górnicze takie jak Olkusz i Wieliczka, dobrze się rozwijały.
- d) w XVI w. lokowano nowe miasta na ziemiach włączonych do Korony po unii lubelskiej. Były one niewielkie i wiele z nich przestało istnieć na skutek wojen XVII w.
- e) przyczyny słabości miast w Rzeczypospolitej:
 - niewiele dużych miast,
 - w wielu miastach zachowano organizację cechową, co ograniczało wielkość produkcji rzemieślniczej oraz ograniczało dostęp do zawodów objętych produkcją cechową,
 - stopniowo ograniczono prawa mieszczan na rzecz szlachty – II przywilej piotrkowski (1496) pozbawiał mieszczan prawa posiadania majątków ziemskich, mieszczanie nie mogli pełnić urzędów (były zastrzeżone dla szlachty), nie uczestniczyli w sprawowaniu władzy (na sejmikach i w sejmie nie byli reprezentowani), taksy wojewodzińskie, ustalone przez szlachcica, gwarantowały, że ceny na towary będą korzystne dla szlachty nie mieszczan. Co więcej szlachta nie musiała płacić cła za wwożone i wywożone towary, które pożytkowała na własny użytek. To znacznie osłabiało stan mieszczański.

5. Handel lokalny i międzynarodowy

a) handel wewnętrzny :

- rozwijał się na cotygodniowych targach i corocznych jarmarkach,

- uczestniczyli w nim okoliczni chłopci, szlachta, kupcy,
- jego rozwój ograniczał brak jednolitego systemu celnego. Cła pobierało państwo, władze miast, osoby prywatne (szlachta na własnych mostach i groblach pobierała myto). Pobieranie licznych opłat rzutowało wzrostem cen towarów i wydłużeniem dostarczenia towarów na rynek.
- nie funkcjonował jednolity system miar i wag. Różne systemy utrudniały handel gdyż kupiec musiał opłacić osobę, która potrafiła dokonać przeliczeń i go opłacić.

b) handel międzynarodowy:

- handlowano wieloma towarami. Z Rzeczypospolitej wywożono głównie surowce i zwierzęta, a sprowadzano towary luksusowe

Eksport	Import
<ul style="list-style-type: none"> ▪ zboże, ▪ bydło, ▪ drewno (na maszty, drewno budowlane) ▪ płótno lniane (np. na żagle) ▪ konopie (na sznury i liny), ▪ smoła, ▪ potaż – popiół po spalaniu węgla drzewnego wykorzystywany do produkcji szkła, mydła a także jako nawóz (węglan potasowy) 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ tkaniny z Turcji i Italii (złoto głów, lama, muślin itp.), ▪ wino z Węgier (głównie), Francji i Italii, a nawet z Krety (małmazja) ▪ sukno z Niemiec i Anglii, ▪ z południa kruszec na monety, ▪ szkło z Wenecji.

- handlowano na jarmarkach, które odbywały się raz w roku (handel hurtowy) lub kilka razy do roku (handel jednostkowy):
 - ✓ w Jarosławcu i Brzegu koło Wrocławia raz w roku odbywał się olbrzymi jarmark, na którym handlowano wołami,
 - ✓ w Gdańsku odbywał się w sierpniu jarmark dominikański, na który przybywali kupcy z całej Europy,
 - ✓ w Poznaniu w czerwcu odbywał się jarmark świętojański
 - ✓ jarmarki organizowały również: Lublin, Warszawa, Jarosław, Gniezno, Toruń, Wilno, Grodno, Brześć
 - ✓ podczas trwania jarmarku obowiązywał „pokój jarmarczny” by zapewnić bezpieczeństwo. każde przestępstwo było karane z wielką surowością.

6. Społeczeństwo Rzeczypospolitej po unii polsko – litewskiej w Lublinie

a) ludność – 7,5 mln; średnia gęstość zaludnienia 6,6 osób na km² .

b) Rzeczypospolita była państwem wieloetnicznym i wieloreligijnym:

- Polacy – 40%; w Koronie stanowili zdecydowaną większość głównie katolicy,
- ludność ruska, białoruska, ukraińska – 20%; zamieszkiwali obszar dzisiejszej Białorusi i Ukrainy; prawosławni,
- Litwini – ok. 20% - na Litwie i Żmudzi; katolicy,
- Niemcy – 10% - zamieszkiwali miasta Korony i Prus Królewskich. byli to potomkowie osadników, którzy przybyli na tereny państwa polskiego w średniowieczu. Zajmowali się głównie handlem i rzemiosłem; protestanci,
- Żydzi – 4%; zamieszkiwali głównie miasta Korony, zajmowali się handlem i rzemiosłem, prowadzili karczmy. Zamieszkiwali autonomiczne gminy, mieli swoje prawa, wyznawcy judaizmu

- inni :
 - ✓ Łotysze w Inflantach,
 - ✓ Ormianie mieszkali w miastach południowo – wschodniej RP; największe skupiska we Lwowie i Kamieńcu Podolskim. Zajmowali się głównie handlem.
 - ✓ Tatarzy – zamieszkiwali głównie obszar Podola; wyznawali islam,
 - ✓ Holeńdrzy (oleńdrzy) – osiedlali się w miastach zachodniej Polski,
 - ✓ Szkoci – zajmowali się handlem obwoźnym; byli emigrantami wyznaniowymi,
 - ✓ Karaimi – lud pochodzenia tureckiego, który zamieszkiwał obszar Auksztoty (Litwa właściwa), Wołyń i Ruś Czerwoną
 - ✓ Cyganie – przemieszczali się z miejsca na miejsce w taborach.

Ludność ulegała polonizacji z zachowaniem lokalnego, litewskiego bądź ruskiego patriotyzmu.

c) skład społeczny społeczeństwa – społeczeństwo dzieliło się na stany:

- **szlachta** – stan dominujący i uprzywilejowany. O przynależności do stanu decydowało urodzenie. Był to stan zamknięty. Uzyskać szlachectwo było niezwykle trudno. Zgodę na nobilitację udzielał sejm. Wszyscy członkowie stanu szlacheckiego mieli jednorodną pozycję prawną. Nie był to jednak stan jednorodny; dzielił się na warstwy ze względu na posiadany majątek:
 - ✓ magnateria – najbogatsza szlachta posiadająca olbrzymie majątki ziemskie (latyfundia), w skład których wchodziły klucze folwarków i miasta,
 - ✓ szlachta średnia – w XVI w. najliczniejsza warstwa stanu szlacheckiego, najczęściej szlachcic średni był właścicielem folwarku lub kilku.
 - ✓ szlachta zagrodowa – biedniejsza część szlachty posiadała majątek ziemski lecz nie folwark.
 - ✓ szlachta gołota – najbiedniejsza część szlachty nie posiadająca ziemi.
- **duchowieństwo** – stan otwarty, do którego mógł wstąpić każdy po złożeniu święceń kapłańskich. Duchowieństwo było zróżnicowane pod względem majątkowym
- **mieszczanie** – stan bardzo zróżnicowany pod względem majątkowym. W XVI w., na skutek przywilejów szlacheckich,
- **chłopi** – uprawiali ziemię, którą dzierżawili od szlachty lub duchowieństwa (panów feudalnych). W XV/XVI w. ich sytuacja bardzo się pogorszyła. Wraz z rozwojem gospodarki folwarczno pańszczyźnianej chłopci utracili prawa gwarantowane im w dokumentach lokacyjnych. Zostali przypisani do ziemi, stali się poddanymi – poddaństwo osobiste i gruntowe. Był to najbiedniejszy stan.